

УДК 581.526.3-022.348(282.247)(091)

doi: 10.5281/zenodo.1318175

І.Є. Шапаренко

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003, Україна
inna.schaparenko@gmail.com

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ РІДКІСНИХ ВИДІВ РОСЛИН НА ТЕРИТОРІЇ БАСЕЙНУ РІЧКИ ВОРСКЛИ

У статті наведено результати історії вивчення рідкісних видів рослин басейну річки Ворскли (територія Полтавської, Сумської, Харківської областей України та Белгородської області Російської Федерації).

Умовно виділено п'ять етапів созологічних досліджень регіону, які відрізняються різними напрямками. Перший етап (кін. XVIII ст. – кін. XIX ст.) характеризується флористичними дослідженнями загального характеру, за результатами проведення яких наведено перші вказівки про рідкісні види рослин території басейну.

Другий етап (поч. XX ст. – 50-ті рр. XX ст.) має геоботанічний напрямок: вивчається увесь комплекс рослинності, окремі її типи та взаємозв'язки із рельєфом, ґрунтами; закладаються початкові ідеї охорони рідкісних видів і угруповань.

Третій етап (50-ті – 80-ті рр. XX ст.) вирізняється стрімким розвитком созологічних досліджень та накопиченням даних про місцезнаходження рідкісних видів флори досліджуваного регіону.

Протягом четвертого етапу (1980-ті – 2000 рр.) здійснюються еколого-ценотичні, созологічні, синфітоіндикаційні дослідження створених і проєктованих об'єктів природно-заповідного фонду Полтавської та Сумської областей, формуються перші списки регіонально рідкісних рослин. Пріоритетною тематикою цього етапу є розробка наукових засад збереження природних екосистем та оптимізація природно-заповідної мережі Полтавської області.

Для п'ятого етапу (2000 р. – нинішній час) характерне проведення ауто-синфітосоологічних досліджень, започаткування популяційних досліджень, теоретичних і практичних розробок щодо розбудови регіональної та національної екомереж.

Наведено також детальну характеристику созологічних досліджень представників різних наукових шкіл, які працювали у регіоні.

Ключові слова: басейн р. Ворскла, рідкісні види, созологічні дослідження.

Вступ. В умовах антропогенної трансформації та фрагментації рослинного покриву України науково обґрунтованим є використання басейнового підходу для забезпечення цілісності природних екосистем у національній та регіональній екомережах як осередків біорізноманітності та рідкісних видів. Територія басейну річки Ворскли (далі – БВ) розташована в Лісостеповій зоні, у її південно-східній частині проходить межа із Степовою зоною, внаслідок чого вона характеризується значною різноманітністю екотопів із типовою та унікальною флорою і рослинністю й значною кількістю раритетних видів. За даними оригінальних досліджень, гербарних і літературних відомостей до списку рідкісних рослин БВ нами віднесено 282 види. За кількістю переважають види зональних степових (78) та лісових ценозів (108, із яких

57 виявлено у широколистяних лісах). У лучних ценозах відмічено 48 видів, псамофітних – 19, болотних – 12, водних – 17 видів.

Історія вивчення раритетної складової флори на території БВ тісно пов'язана з розвитком флористичних, фітоценотичних, геоботанічних та популяційних досліджень Белгородської, Сумської, Харківської, Полтавської областей, Лівобережного Придніпров'я, Російської Федерації та України загалом.

Результати та їх обговорення. Щоб простежити хронологію вивчення рідкісних видів рослин БВ на основі узагальнення літературних відомостей та гербарних матеріалів, нами умовно виділено 5 етапів, які відрізняються різними напрямками флористичних досліджень.

Перший етап (кін. XVIII ст. – кін. XIX ст.) характеризується фрагментарними дослідженнями, накопиченням флористичного матеріалу та першими спробами його класифікації. Перші ботанічні праці мали безсистемний, загально-описовий характер і були присвячені проблемам вивчення природи краю, інвентаризації флори окремих губерній, але результати цих робіт стали фундаментом для подальших флористичних зведень.

Перші опубліковані відомості про рослинний покрив досліджуваної території з'явилися наприкінці XVIII ст. і пов'язані з діяльністю академічних експедицій, що були організовані Російською академією наук. Флора БВ вивчалася у складі тодішніх Курської, Харківської та Полтавської губерній. Загальні відомості про флору цих губерній наведено в роботах П.С. Палласа та В.Ф. Зуєва.

З середини XIX ст. починаються активні флористичні дослідження природи губерній Середнього Придніпров'я. Вивчення Полтавської губернії пов'язане з діяльністю Київського товариства природодослідників, зокрема І.Ф. Шмальгаузен, В.В. Монтрезора, П.С. Роговича та ін. Значну ботанічну цінність мають праці В.В. Монтрезора [38], де наведені конкретні місцезнаходження багатьох видів рослин Полтавської та Сумської областей, у т.ч. й рідкісних.

Ґрунтовні дослідження на території БВ (Полтавський та Кобеляцький повіти) пов'язані з ім'ям видатного російського вченого А.М. Краснова. За результатами експедиції вчений подав загальний список рослин Полтавської губернії, що містив 1400 видів, із вказівками місцезнаходжень найбільш рідкісних. Зауважимо, що саме цей видатний ботанік одним із перших відмітив винищення степових ділянок і зникнення з території Полтавщини характерних для цих екосистем рослин [34] та встановив просування ядра типових степових видів, що перебувають на північній межі ареалу, до р. Ворскли. У 90-х роках XIX ст. виходять фундаментальні роботи І.Ф. Шмальгаузена [57], що містили узагальнюючий матеріал для південно-західної частини Росії, де наводилися дані про флору і місцезнаходження рідкісних видів на території теперішніх Белгородської, Харківської, Сумської та Полтавської областей.

На другому етапі (поч. XX ст. – 50-ті рр. XX ст.) увагу дослідників привертає не тільки вивчення флори певної території, але й дослідження всього комплексу рослинності, її взаємозв'язок із рельєфом, ґрунтами та ін. У цей час починаються роботи геоботанічного характеру з дослідження окремих типів рослинності у різних повітах Харківської та Полтавської губерній, паралельно закладаються підвалини для подальшого вивчення впливу екологічних факторів на формування рослинності регіону.

На початку XX ст. такі дослідження розпочинаються на території тодішньої Курської губернії, які здійснював один із засновників російської фітоценології В.В. Альохін. Ним вивчалася рослинність північних (лучних) степів, було встановлено їх значне видове багатство (до 120 видів на 100 м²). Підсумком досліджень автора стала

робота «Растительность Курской губернии» [1] із результатами ботаніко-географічного районування даного регіону.

Визначною подією цього етапу стало заснування в 1911 році одного з перших в Україні Харківського товариства любителів природи. Його організація пов'язана з ім'ям професора В.І. Талієва, який уперше в Україні вказував на необхідність охорони не тільки пам'яток природи, але й рідкісних видів [53]. Це товариство здійснило масштабну роботу з виявлення в Харківській губернії та за її межами незайманих куточків природи для заповідання. У рамках цих досліджень рослинність Сумщини в Охтирському повіті тодішньої Харківської губернії вивчає К.А. Угринський [54], який за результатами своїх робіт подає список із 525 видів рослин, у т.ч. наводить конкретні місцезнаходження рідкісних видів.

У цей же час лісову рослинність Полтавської губернії на правому та лівому берегах Ворскли Полтавського повіту вивчає В. Стахорський [49]. Якісно новим підходом до питання степової рослинності відрізняється його праця «Очерки растительности Полтавской губернии» [50], де автор одним із перших звертає увагу на зміну степових ценозів під дією антропогенного впливу, зокрема помічає міграцію степових рослин на галявини та узлісся після розорювання цілини.

Центром зародження і розвитку природоохоронного руху на Полтавщині став Полтавський природничо-історичний музей (нині Полтавський краєзнавчий музей). Саме завдяки природоохоронним ідеям науковців цього товариства у 1921 році на правому березі р. Ворскла було створено заповідник «Парасоцький ліс».

Особливий науковий інтерес у цей період становлять дослідження видатного полтавського вченого С.О. Іллічевського, який із середини 20-х років ХХ ст. здійснював всебічне вивчення рослинного світу та виступив фундатором заповідної справи на Полтавщині. За результатами оригінальних досліджень, гербарних та літературних відомостей вчений склав перший загальний список флори Полтавської області, де встановив, що із 1027 видів рослин 328 мають в області межу природного поширення [29].

На території Росії створення природно-заповідних об'єктів було пов'язане з необхідністю збереження лісостепових комплексів від винищення. У 1924 р. за ініціативи С.І. Малишева був створений державний заповідник «Лес на Ворскле», а в селищі Борисівка заснували одне із перших у Радянській Росії Товариство охорони природи [16]. У 1930-х роках розгортається активна науково-дослідницька робота в створеному заповіднику, де пріоритетним завданням при вивченні фітоценозів цього об'єкту було максимально повне дослідження видового складу рослин, глибоке й різнобічне вивчення їх екології, режимів місцезростань, клімату та ґрунтів. Зведенням по флорі заповідника став список судинних рослин із 550 видів, підготовлений Л.І. Самсоною [47] за результатами досліджень у 1930–1960-х рр.

Особливим здобутком цього етапу було зародження якісно нового підходу в охороні рослинності: почав формуватися синфітосозологічний напрямок досліджень. Одними з перших на необхідність охорони унікальних лісових угруповань із рідкісними видами дендрофлори України вказували П.С. Погребняк та Є.М. Лавренко. Автори вперше запропонували взяти під охорону рідкісні угруповання у статусі лісових заповідників, серед яких були й корінні ліси в урочищі «Парасоцький ліс».

Третій етап (50-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) характеризується стрімким розвитком геоботанічних, фітоценологічних та созологічних досліджень, у ході яких були встановлені нові місцезнаходження рідкісних видів флори досліджуваної території.

Особливо інтенсивно розгортаються флористико-геоботанічні дослідження регіону в рамках підготовки фундаментальної узагальнюючої роботи «Рослинність УРСР». Деякі відомості про місцезнаходження раритетних видів на території БВ знаходимо у працях Ю.Р. Шеляг-Сосонка, В.К. М'якушка. Реліктам рослинного світу Лівобережного Лісостепу, у складі якого наводиться інформація і для БВ, присвячують свої роботи Ф.О. Гринь, О.П. Мринський, М.Ф. Бойко. Дані про рідкісні лікарські рослини долини р. Ворскла в хоролого-ресурсознавчому плані висвітлює у своїх працях Д.С. Івашин [27].

Протягом четвертого етапу (1980–2000 рр.) особливого значення набуває природоохоронна тематика досліджень, розробка наукових засад збереження природних екосистем, узагальнення матеріалів із метою створення нових об'єктів природно-заповідної мережі та проведення перших еколого-ценотичних досліджень рослинного покриву.

Джерелом інформації про рідкісні види у верхній частині БВ на території Белгородської області стали праці Ю.А. Дороніної, Ю.М. Нешатаєва, В.Н. Ухачової, В.Н. Тихомирова та ін. [19, 20, 39]. Ці роботи є узагальненням досліджень, проведених авторами протягом 1986–1992 рр. на території заповідника «Лес на Ворскле», урочищі «Мелкий лес», заплаві р. Ворскла та системі степових балок по р. Гостьонка.

У 1999 році на базі заповідника «Лес на Ворскле» було створено заповідник «Белогорье» із метою вивчення і збереження типових та унікальних природних екосистем Середньоруської височини. До складу території заповідника нині входить 5 ділянок, серед яких «Лес на Ворскле» (1038 га) та «Острасєвы яры» (90 га) знаходяться на території БВ.

На початку 1980-х років починаються цілеспрямовані комплексні дослідження флори і рослинності Лівобережного Придніпров'я, на фоні яких були наведені дані про рідкісні види й для території БВ. Созологічні дослідження були націлені на виявлення нових місцезнаходжень рідкісних видів, занесених до першого видання Червоної книги України, та уточнення списків рослин, що є регіонально рідкісними для Полтавської, Сумської та Харківської областей. Так, детальному вивченню та встановленню нових місцезнаходжень рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини присвячені дослідження полтавських ботаніків на чолі із Д.С. Івашином. Цими науковцями в ході обстеження найцінніших природних комплексів області були встановлені місцезростання 72 видів рідкісних рослин та ініційовано створення нових об'єктів природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ), серед яких на території БВ перебувають урочище «Вільшане» та ботанічні заказники «Розсошенський» і «Лучківський» [28].

У 1990-х роках активно продовжують вивчення раритетного компоненту флори Полтавщини викладачі кафедри ботаніки Полтавського державного педінституту (нині національного університету) – В.В. Буйдін, О.М. Байрак, Л.Д. Орлова, С.В. Гапон – та кафедри екології і ботаніки Полтавського сільськогосподарського інституту (нині аграрної академії), на чолі з головою Полтавського відділення Українського ботанічного товариства В.М. Самородовим. Результатом їх роботи стали опубліковані дані про рослини, занесені до Червоних книг СРСР та УРСР [7, 46], та перші узагальнені відомості про рідкісні рослини Полтавщини у книзі «Щоб росли горицвіти» [58].

У цей же час на Сумщині ботанічні дослідження проводяться на базі Сумського філіалу Харківського сільськогосподарського інституту (нині – Сумського державного агроуніверситету) та Сумського педінституту, що були спрямовані на удосконалення

мережі природно-заповідних об'єктів області [26]. Ці дослідження пов'язані з іменами В.П. Вакала, М.П. Москаленка, О.С. Родинки, С.М. Панченка та І.В. Гончаренка.

Визначним етапом у вивченні раритетного компоненту досліджуваної території стали комплексні еколого-ценотичні й созологічні дослідження створених і проєктованих об'єктів ПЗФ Полтавської та Сумської областей під керівництвом д.б.н., професора Т.Л. Андрієнко. У результаті проведених досліджень (1990–1995 рр.) було виявлено значну кількість нових місцезнаходжень рідкісних видів рослин, складено доповнені списки видів, які потребують охорони на територіях цих областей, підготовлені наукові обґрунтування для створення цілої низки об'єктів ПЗФ різних категорій. Підсумком роботи науковців із оптимізації ПЗФ Полтавської області став вихід книги «Заповідна краса Полтавщини» [25].

Паралельно з ауто-розгортаються і синфітосозологічні дослідження, які спрямовані на виявлення рідкісних рослинних угруповань для формування Зеленої книги України. Питанню охорони раритетних угруповань присвячені праці О.М. Байрак [8], Н.О. Стецюк [51], І.А. Коротченко [32].

Особливої уваги на цьому етапі заслуговують роботи відомого вченого України, фахівця в галузі ботаніки, екології та заповідної справи, доктора біологічних наук, професора О.М. Байрак. Результати її созологічних досліджень становлять велику наукову цінність і були використані для оптимізації ПЗФ Полтавщини. За ними складені й затверджені списки рідкісних рослин, які підлягають охороні в області (143 види), перелік перспективних заповідних об'єктів та рекомендації зі створення регіональної екологічної мережі. Саме за ініціативи та наукових обґрунтувань ученої на території Полтавської області була створена найбільша кількість об'єктів ПЗФ різних рангів. Значний фактичний узагальнюючий матеріал авторки щодо раритетів Лівобережного Придніпров'я, в тому числі і для БВ, відображено у «Конспекті флори Лівобережного Придніпров'я» [5], де вперше були наведені картографічні матеріали щодо поширення рідкісних видів рослин.

Вагомий внесок у вивчення раритетної складової досліджуваної території здійснила Н.О. Стецюк. У своїх роботах [51, 52] авторка подає детальну созологічну характеристику пониззя р. Ворскла, наводить місцезнаходження рідкісних видів, обґрунтовує створення низки ландшафтних заказників.

Слід відмітити, що в цей період питання охорони рідкісних видів широко популяризуються науковцями. Свідченням цього став вихід цілої низки робіт, серед яких – науково-популярні видання «Люби свою землю» (1986), «Щоб росли горицвіти» (1992), «В гаю заграли проліски» (1993, 2001), «Заповідна краса Полтавщини» (1996), «Збережи де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ» (1998).

Особливістю п'ятого етапу (2000 р. – нинішній час) є цілеспрямоване проведення фітосозологічних, синфітоіндикаційних, еколого-ценотичних, започаткування популяційних досліджень та теоретичних і практичних розробок щодо проєктування і розбудови регіональної та національної екомереж.

Із 2000-х років спостерігається значна активізація флоросозологічних досліджень на території Белгородської області Російської Федерації. У цей час цілеспрямоване вивчення окремих районів цього регіону проводять такі вчені, як А.Ф. Колчанов, В.М. Тихомиров, А.Г. Єленевський, В.І. Радигіна, Н.М. Чаадаєва, М.І. Золотухін. Підсумком флористичних і фітоценотичних досліджень авторів став вихід конспекту флори «Растения Белгородской области» [23], де знаходимо дані про рідкісні види

рослин із досліджуваної території у верхній частині басейну. Вагомим здобутком науковців Белгородського державного університету став вихід Червоної книги Белгородської області [33], у якій наведені відомості про созологічний статус, хорологію, еколого-ценотичні особливості, фактори, що спричиняють скорочення популяцій, та необхідні й прийняті заходи охорони стосовно 166 видів судинних рослин, із яких 26 – зростають на території БВ.

Досить активно у цей період розгортаються наукові дослідження і на Сумщині. Вони мають переважно созологічний характер і спрямовані на виявлення рідкісних видів, занесених до Червоного списку області та Червоної книги України. У 1999–2001 рр. під керівництвом Т.Л. Андрієнко виконується науково-дослідна робота на тему «Заповідні скарби Сумщини», підсумком якої, враховуючи дані інших созологічних досліджень, став вихід однойменної книги [26]. Важливим здобутком цього етапу також стало опублікування ґрунтовних робіт авторського колективу сумських науковців К.К. Карпенка, В.П. Вакала, О.С. Родинки та ін., які були присвячені рідкісним видам рослин, занесеним до Червоної книги України та до Червоного списку Сумської області [44, 48].

Значною подією у природно-заповідній справі Сумської області є створення в 2009 р. НПП «Гетьманський» площею 23 360,1 га з метою збереження, відтворення і раціонального використання типових та унікальних природних комплексів Лівобережного лісостепу. Дані про раритетну складову парку відображені в літературі [30, 41].

Активні флоросозологічні дослідження на цьому етапі проводять і науковці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна – Л.М. Горелова, О.О. Альохін, Н.Б. Саїдахмедова [13–15]. Ґрунтовну характеристику об'єктів ПЗФ Харківської області, зокрема із вказівками про місцезростання рідкісних видів рослин для території досліджень, наведено у колективних роботах [22]. У 2009 р. завдяки зусиллям харківських науковців створено НПП «Слобожанський» площею 5 244 га, завданням якого є збереження типової лісостепової біоти.

У період з 2002–2005 рр. полтавські ботаніки здійснюють флоросозологічні дослідження в рамках впровадження природоохоронних проєктів: «Інвентаризація місцезростань погранично-ареальних видів рослин Полтавщини, занесених до Червоної книги України, та регіонально-рідкісних, а також рідкісних угруповань, занесених до Зеленої книги України», «Оцінка стану популяцій рідкісних видів рослин-ефемероїдів Полтавщини, занесених до Червоної книги України» [11]. Під час цих досліджень були виявлені нові місцезнаходження рідкісних видів рослин.

З 2003 р. якісно новим етапом у моніторингових дослідженнях існуючих та перспективних об'єктів природно-заповідної мережі є впровадження методів популяційної екології. У низці публікацій І.А. Грицай, І.П. Діденко, Н.О. Стецюк, Є.В. Козир, Т.В. Криворучко та І.Є. Шапаренко приводяться детальні відомості про поширення, еколого-ценотичні особливості та стан популяцій рідкісних видів у регіоні наших досліджень [17, 18, 31, 36, 37, 55, 56].

Визначною подією в історії флоросозологічних досліджень регіону стало видання О.М. Байрак та Н.О. Стецюк монографії «Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини» [2]. Основою цієї узагальнюючої роботи слугували матеріали оригінальних досліджень, зібрані авторами протягом 1986–2004 рр. та аналіз літературних і гербарних даних, у результаті чого був критично переглянутий, доповнений і затверджений новий список регіонально рідкісних видів рослин

Полтавської області. В атласі наведено дані щодо статусу охорони, ареалу, еколого-ценотичної характеристики, життєвої форми, стану популяцій, факторів антропогенного впливу, заходів охорони, а також картосхеми поширення для 215 видів рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. Згодом підсумком флористичних, фітоценотичних та созологічних розвідок згаданих вище авторів став вихід «Конспекту флори Полтавської області» [6], де наводяться конкретні місцезнаходження рідкісних видів із регіону наших досліджень.

Детальний аналіз флори Полтавського району, який охоплює долину Ворскли з обох берегів, викладений у публікаціях Л.М. Гомлі та Д.А. Давидова, серед яких є дані про місцезнаходження рідкісних видів для БВ. Узагальненням флористичних досліджень ботаніків став вихід монографії «Флора вищих судинних рослин Полтавського району» [12], де окремих розділ присвячено рідкісним видам цієї території.

Слід відмітити, що в цей період активно продовжується науково-просвітницька робота щодо охорони рідкісних видів рослин та унікальних угруповань полтавськими дослідниками. Про це свідчить вихід науково-популярних видань «Еталони природи Полтавщини» [24], «Ботанічний заказник “Драбинівка”» [11] та великої кількості природоохоронних буклетів.

Останнім часом вчені приділяють багато уваги проблемі збереження раритетної фітобіоти в контексті розбудови екомережі. Такими виданнями є монографії «Регіональна екомережа Полтавщини» [42] та «Екологічна мережа Харківської області» [22]. Дані щодо збереження рідкісних видів у біоцентрах Ворсклянського екокоридору наведені в деяких наших публікаціях [9, 10].

Значний науковий інтерес із позиції різних підходів щодо охорони раритетних видів становлять публікації про їх збереження *ex situ*. Відомості про результати інтродукції на створених колекційних ділянках у ботанічних садах Белгородського державного національного дослідницького університету, Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та парку агробіостанції Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка висвітлено в низці праць [4, 21, 35, 43, 45].

Також варто відмітити перше для України узагальнююче видання «Офіційних переліків регіонально рідкісних рослин адміністративних територій України» [40], серед яких нами критично переглянуті і використані для формування переліку рідкісних видів досліджуваного регіону списки Сумської, Харківської та Полтавської областей.

Висновки. Отже, в історії вивчення рідкісних видів рослин БВ виділено 5 етапів. Перший характеризується флористичними дослідженнями загального характеру, другий – має геоботанічне спрямування (вивчається увесь комплекс рослинності, окремі її типи та взаємозв'язки з рельєфом, ґрунтами, закладаються початкові ідеї охорони рідкісних видів і угруповань). Третій етап відзначається стрімким розвитком созологічних досліджень (виявлені нові місцезнаходження рідкісних видів флори БВ). На четвертому етапі пріоритетними є природоохоронна тематика, розробка наукових засад збереження природних екосистем, створення нових об'єктів ПЗФ та початкові еколого-ценотичні дослідження рослинності регіону. Для п'ятого етапу характерне проведення аут- і синфітосозологічних досліджень, започаткування популяційних досліджень, теоретичних і практичних розробок щодо розбудови регіональної та національної екомереж.

Список використаної літератури:

1. Алехин В.В. Растительность Курской губернии / В.В. Алехин // Труды Курского Губплана. – Курск, 1926. – Вып. 4. – 122 с.
2. Байрак О.М. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини / О.М. Байрак, Н.О. Стецюк. – Полтава : Верстка, 2005. – 248 с.
3. Байрак О.М. Еколого-ценотичні особливості рідкісних ефемероїдів Полтавщини / О.М. Байрак, Т.В. Криворучко // Вісн. Полтавськ. пед. ун-ту : зб. наук. пр. Сер. «Екологія. Біологічні науки». – Полтава, 2004. – Вип. 4 (37). – С. 174–180.
4. Байрак О.М. Збереження рідкісних видів флори Полтавщини *ex situ* / О.М. Байрак, І.Є. Шапаренко // Теоретичні та практичні засади вивчення і збереження рідкісних видів рослин (Національні та міжнародні аспекти) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15–18 квіт. 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 33–38.
5. Байрак О.М. Конспект флори Лівобережного Придніпров'я. Судинні рослини / О.М. Байрак. – Полтава : Верстка, 1997. – 164 с.
6. Байрак О.М. Конспект флори Полтавщини. Вищі судинні рослини / О.М. Байрак, Н.О. Стецюк. – Полтава : Верстка, 2008. – 196 с.
7. Байрак О.М. Рідкісні рослини Полтавщини, занесені до «Червоної книги України / О.М. Байрак, В.В. Буйдін, Р.В. Ганжа // Макаренківські читання. – Полтава, 1993. – С. 108–109.
8. Байрак О.М. Рідкісні рослинні угруповання Лівобережного Придніпров'я та стан їхньої охорони / О.М. Байрак // Укр. фітоцен. зб. – 1997. – Сер. А, вип. 2 (7). – С. 19–27.
9. Байрак О.М. Роль біоцентрів Ворсклянського екокоридору у поширенні та збереженні рідкісних видів рослин зональних екосистем (у межах Полтавської області) / О.М. Байрак, І.Є. Шапаренко // Рослинний світ у Червоній книзі України: впровадження Глобальної стратегії збереження рослин : мат. міжнар. наук. конф. – Київ : Альтерпрес, 2010. – С. 57–61.
10. Байрак О.М. Сучасний стан поширення і охорони рідкісних степових видів рослин у ключових територіях коломацького екокоридору (Полтавська область) / О.М. Байрак, І.Є. Шапаренко // Каразінські природознавчі студії : мат. міжнар. наук. конф. – Харків, 2011. – С. 149–151.
11. Ботанічний заказник «Драбинівка» : наук. вид. / [О.М. Байрак, І.М. Шевель, І.А. Грицай та ін.]. – Полтава : Верстка, 2006. – 172 с.
12. Гомля Л.М. Флора вищих судинних рослин Полтавського району : монографія / Л.М. Гомля, Д.А. Давидов. – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2008. – 212 с.
13. Горелова Л.М. До проекту третього видання Червоної книги України (Список рідкісних судинних рослин Харківщини) / Л.М. Горелова, О.О. Альохін, Н.Б. Саїдахмедова // Биол. вестник. – 2006. – Т. 10, № 2. – С. 28–35.
14. Горелова Л.Н. Растительный покров Харьковщины: очерк растительности, вопросы охраны, аннотированный список сосудистых растений / Л.Н. Горелова, А.А. Алехин. – Харьков : Изд. центр ХНУ им. В.Н. Каразина, 2002. – 231 с.
15. Горелова Л.Н. Рідкісні рослини Харківщини (систематичний список рідкісних судинних рослин, питання їх охорони) / Л.Н. Горелова, О.О. Альохін. – Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 1999. – 52 с.
16. Горышина Т.К. «Лес на Ворскле» в документах и преданиях : исторический очерк / Т.К. Горышина. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 48 с.
17. Грицай І. Еколого-ценотична характеристика та життєвість популяцій *Scilla siberica* Haw. у межах Лівобережної України / І. Грицай // Екологія. Біологічні науки : зб. наук. пр. – Полтава, 2009. – Вип. 1. – С. 25–33.

18. Діденко І.П. Сучасний стан та структура ценопопуляцій видів роду *Fritillaria* L. у деяких місцезнаходженнях Полтавської області / І.П. Діденко, Н.О. Стецюк // Інтродукція рослин. – 2007. – № 2. – С. 34–39.
19. Доронина Ю.А. Сосудистые растения заповедника «Лес на Ворскле» / Ю.А. Доронина, Ю.Н. Нешатаев, В.Н. Ухачёва. – М., 1992. – 48 с.
20. Доронина Ю.А. Флористический список степной балки «Астрасьев Яр» (Борисовский район Белгородской области) / Ю.А. Доронина, Ю.Н. Нешатаев, В.Н. Ухачёва // Вестн. Санкт-Петербург. ун-та. – 1993. – Сер. 3, вып. 4 (№ 24). – С. 50–55.
21. Друлева И.В. Редкие и исчезающие виды растений Харьковской области в ботаническом саду Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина / И.В. Друлева, А.А. Алехин // «Каразінські природознавчі студії» : мат. міжн. наук. конф. (Харків, 1–4 лют. 2011 р.). – Харків : Харківський нац. ун-т імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 35–37.
22. Екологічна мережа Харківської області / [О.В. Клімов, О.В. Філатова, Г.С. Надточій та ін.]. – Харків, 2008. – 168 с.
23. Еленевский А.Г. Растения Белгородской области (конспект флоры) / А.Г. Еленевский, В.И. Радыгина, Н.Н. Долгова-Чаадаева. – М., 2004. – 120 с.
24. Еталони природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території : наук.-популяр. вид. / [О.М. Байрак, М.І. Проскурня, Н.О. Стецюк та ін. ; під заг. ред. О.М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2003. – 212 с.
25. Заповідна краса Полтавщини / [Т.Л. Андрієнко, О.М. Байрак, М.І. Залудяк та ін. ; ред. Т.Л. Андрієнко]. – Полтава : ІВА «Астрия», 1996. – 188 с.
26. Заповідні скарби Сумщини / [під заг. ред. д.б.н. Т.Л. Андрієнко]. – Суми : Джерело, 2001. – 208 с.
27. Івашин Д.С. Ресурси лікарських рослин долини Ворскли / Д.С. Івашин // Укр. ботан. журн. – 1960. – Т. XVII, № 3. – С. 66–71.
28. Івашин Д.С. Рідкісні рослини південно-східної частини лівобережної лісостепової України / Д.С. Івашин, Р.В. Ганжа, О.А. Стасілюнас // Укр. ботан. журн. – 1985. – Т. 42, № 1. – С. 71–75.
29. Іллічевський С. Гербарій Полтавського державного музею / С. Іллічевський // Збірник, присвячений 35-річчю музею [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава, 1928. – Т. I. – С. 141–226.
30. Карпенко К.К. Попередні дані про раритетне фіторізноманіття національного природного парку «Гетьманський» (Сумська область) / К.К. Карпенко, О.С. Родінка, А.П. Вакал // Наук. вісн. Миколаївського держ. ун-ту ім. В.О. Сухолинського. Біологічні науки. – 2009. – Вип. 24, № 4 (1). – С. 105–109.
31. Козир Є.В. Стан і структура популяцій *Ornithogalum bousheanum* та *Ornithogalum gussoni* в Луганській і Полтавській областях / Є.В. Козир // Актуальні проблеми ботаніки та екології : матеріали міжнар. конф. молодих учених (Кам'янець-Подільський, 13–16 серп. 2008 р.). – Київ, 2008. – С. 158–159.
32. Коротченко І.А. Рідкісні угруповання степів Полтавщини / І.А. Коротченко // Укр. ботан. журн. – 1996. – Т. 53, № 3. – С. 274–277.
33. Красная книга Белгородской области. Редкие и исчезающие растения, грибы, лишайники и животные. Официальное издание / общ. науч. ред. А.В. Присный. – Белгород, 2004. – 532 с.
34. Краснов А.Н. Материалы для флоры Полтавской губернии: результаты флористических исследований в Полтавской губернии / А.Н. Краснов. – Харьков : Универс. тип., 1891. – 116 с.
35. Криворучко Т.В. Охорона рідкісних степових ефемероїдів Полтавської області *ex situ* / Т.В. Криворучко // Проблеми відтворення та охорони біорізноманіття України : матеріали всеукр. студ. наук.-практ. конф. (присвяч. пам'яті відомих полтавських зоологів І.Д. Іваненка, М.І. Петрика). – Полтава, 2007. – С. 111–113.

36. Криворучко Т.В. Стан популяційних досліджень рідкісних степових ефемероїдів Полтавської області / Т.В. Криворучко // Проблеми збереження, відновлення і збагачення біорізноманітності в умовах антропогенно зміненого середовища : матеріали міжнар. наук. конф. – Кривий Ріг, 2005. – С. 69–71.
37. Криворучко-Шкура Т. Стан ценопопуляцій *Bellevalia sarmatica* (Pall. ex Georgi) Woronow у межах Лівобережного Придніпров'я України / Т. Криворучко-Шкура // Вісн. Львівського ун-ту. Серія біологічна. – 2012. – Вип. 58. – С. 107–116.
38. Монтрезор В.В. Обзорение растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа : Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской / В.В. Монтрезор // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1891. – Т. 11, вып. 4. – С. 1–90.
39. О флоре заповедника «Лес на Ворскле» / [В.Н. Тихомиров, А.Г. Девятков, С.В. Полева и др.] // Бюлл. МОИП. Отд. биологии. – 1996. – Т. 101, вып. 3. – С. 82–86.
40. Офіційні переліки регіонально рідкісних рослин адміністративних територій України (довідкове видання) / [уклад.: Т.Л. Андрієнко, М.М. Перегрим]. – Київ : Альтерпрес, 2012. – 148 с.
41. Панченко С.М. НПП «Гетьманський» / С.М. Панченко, К.К. Карпенко, А.П. Вакал // Фіторізноманіття заповідників і національних природних парків України. Ч. 2. Національні природні парки / під ред. В.А. Онищенко, Т.Л. Андрієнко. – Київ : Фітосоціоцентр, 2012. – С. 124–138.
42. Регіональна екомережа Полтавщини / під заг. ред. О.М. Байрак. – Полтава : Верстка, 2010. – 214 с.
43. Редкие растения юго-запада Среднерусской возвышенности в коллекции ботанического сада НИУ «БЕЛГУ» и возможности их применения / [Н.А. Мартынова, В.К. Тохтарь, Е.Т. Жилиякова, О.О. Новиков] // Научн. ведомости Белгородского гос. ун-та. Серия «Медицина. Фармация». – 2013. – Вып. 24 / 1, № 25 (168). – С. 93–99.
44. Рідкісні та зникаючі види рослин у природно-заповідній мережі Сумського геоботанічного округу / К.К. Карпенко, О.С. Родинка, А.П. Вакал, І.В. Гончаренко // Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття : мат. наук. конф., присвяч. 80-річчю Канівського природного заповідника (Канів, 9–11 верес. 2003 р.). – Канів, 2003. – С. 110–111.
45. Родинка О. Шляхи охорони рідкісних видів рослин Сумської області / О. Родинка // Вісн. Львівськ. ун-ту. Серія біологічна. – 2004. – Вип. 36. – С. 91–95.
46. Самородов В.М. Які рослини Полтавщини занесені до «Червоної книги СРСР» та «Червоної книги УРСР»? / В.М. Самородов, О.М. Байрак, В.В. Буйдін // Наш рідний край (сторінки про природу та пам'ятки природи Полтавщини). – Полтава, 1990. – Вип. 5. С. 55–60.
47. Самсонова Л.И. Сосудисто-споровые и цветковые растения учлесхоза «Лес на Ворскле» / Л.И. Самсонова // Учен. зап. Ленингр. ун-та. – 1971. – Вып. 351. – С. 40–97.
48. Стан природного середовища та проблеми його охорони на Сумщині. Рослини, занесені до Червоного списку Сумської області / [О.С. Родинка, К.К. Карпенко, А.П. Вакал, І.В. Гончаренко]. Кн. 6. Ч. I. – Суми : ПП Вінниченко, 2004. – 46 с.
49. Стахорский В. Очерки растительности Полтавской губернии / В. Стахорский // Ежегодник музея Полтавского губернского земства. – Полтава, 1917. – С. 21–55.
50. Стахорский В. Очерки растительности Полтавской губернии. Отчёт о работах музея Полтавского губернского земства 1915 года / В. Стахорский. – Полтава, 1915. – 54 с.
51. Стецюк Н.О. Рідкісні рослинні угруповання пониззя р. Ворскли / Н.О. Стецюк // Четверті Каришинські читання : матеріали доповід. наук.-практ. конф. з природн. наук. – Полтава, 1997. – С. 17–19.
52. Стецюк Н.О. Созологічна оцінка рослинного світу пониззя р. Ворскли / Н.О. Стецюк // Заповідна справа в Україні. Т. 5. Вип. 1. – Канів, 1999. – С. 10–13.

53. Талиев В.И. Охраняйте природу / В.И. Талиев // Бюлл. Харьк. общ-ва любителей природы. – 1913. – № 4. – С. 11–17.
54. Угринский К.А. Материалы к флоре Ахтырского уезда Харьковской губернии. Ч. I: (сборы 1911 года) / К.А. Угринский // Труды общ-ва испытат. природы при Императорск. Харьковск. ун-те. – Харьков, 1912. – Т. 45. – С. 333–386.
55. Шапаренко І.Є. Особливості поширення, ценотична характеристика та стан ценопопуляцій *Astragalus dasyanthus* Pall. на території басейну річки Ворскли / І.Є. Шапаренко // Чорноморський ботан. журн. – 2012. – Т. 8, № 4. – С. 362–369.
56. Шапаренко І.Є. Поширення, еколого-ценотична характеристика та стан ценопопуляцій *Allium ursinum* L. на території басейну р. Ворскла (в межах України) / І.Є. Шапаренко // Наук. вісн. Луганськ. нац. аграрн. ун-ту. Сер. Біологічні науки. – Луганськ : «Елтон-2», 2012. – № 46. – С. 81–87.
57. Шмальгаузен И.Ф. Флора Юго-Западной России, т. е. губерний Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей / И.Ф. Шмальгаузен. – Киев, 1896. – Т. 6, вып. 4. – 783 с.
58. Щоб росли горицвіти (розповіді про рідкісні рослини та тварини Полтавщини) / [Д.С. Івашин, В.М. Самородов, В.В. Буйдін та ін.]. – Полтава, 1992. – 70 с.

Рекомендує до друку С.В. Гапон
Отримано 16.03.2018 р.

И.Е. Шапаренко

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ РЕДКИХ ВИДОВ РАСТЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ БАССЕЙНА РЕКИ ВОРСКЛЫ

В статье приведены результаты истории изучения редких видов растений бассейна реки Ворсклы (территория Полтавской, Сумской, Харьковской областей Украины и Белгородской области Российской Федерации). Условно выделено пять этапов созологических исследований региона, которые отличаются разными направлениями.

Первый этап (кон. XVIII в. – кон. XIX в.) характеризуется флористическими исследованиями общего характера, по результатам проведения которых приведены первые указания о редких видах растений территории бассейна.

Второй этап (нач. XX в. – 50-е гг. XX в.) имеет геоботаническую направленность: изучается весь комплекс растительности, отдельные ее типы и взаимосвязи с рельефом, почвами; закладываются начальные идеи охраны редких видов и растительных сообществ.

Третий этап (50-е – 80-е гг. XX ст.) отличается стремительным развитием созологических исследований и накоплением данных о местонахождениях редких видов флоры исследуемого региона.

На протяжении четвертого этапа (1980-е – 2000 гг.) проводятся эколого-ценотические, созологические, синфитоиндикационные исследования созданных и проектируемых объектов природно-заповедного фонда Полтавской и Сумской областей, формируются первые списки регионально редких растений. Приоритетная тематика этого этапа – разработка научных основ сохранения природных экосистем и активная работа по оптимизации природно-заповедной сети Полтавской области.

Для пятого этапа (2000 г. – настоящее время) характерно проведение ауто- и синфитосозологических исследований, начало выполнения популяционных исследований, теоретических и практических разработок по развитию региональной и национальной экосети.

В статье также приведена детальная характеристика созологических исследований представителей разных научных школ, которые работали в регионе.

Ключевые слова: бассейн р. Ворскла, редкие виды, созологические исследования.

I.Ye. Shaparenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

THE HISTORY OF STUDY OF RARE PLANT SPECIES IN THE TERRITORY OF THE VORSKLA RIVER BASIN

The article presents the results of the history of study of rare plant species in the Vorskla River Basin (the territory of the Poltava, Sumy, Kharkiv regions of Ukraine and Belgorod region of Russian Federation).

The five stages of the zoological regional studies are differentiated. The first stage (the end of the XVIIIth century – the end of the XIXth century) is characterized by floral studies of general character during which the first indications of rare plant species in the basin are given.

The second (the beginning of the XXth century till the 50th of the XXth century) stage is peculiarised by a geobotanical features: the whole complex of vegetation, its separate types and interconnections with relief, soils are studied, the initial ideas of the protection of rare species and communities are defined.

The third stage (the 50s – 80s of the XXth century) is marked by the rapid development of the so-called zoological research and of the accumulation of data on the location of rare species of flora in the studied region.

During the fourth stage (1980–2000), ecological-coenotic, zoological, synphytoindicative studies of created and projected objects in the nature reserve fund of Poltava and Sumy regions are carried out, first lists of regionally rare plants are formed. The priority themes of this stage are the development of scientific principles for the conservation of natural ecosystems and the optimization of the nature reserve network of the Poltava region.

The fifth stage (since 2000 – till present time) is characterized by out- and synphytozoological researches, population surveys, theoretical and practical projects on the development of regional and national eco-networks.

The detailed description of the zoological researches of representatives of various scientific schools that worked in the region is given.

Key words: *the Vorskla River basin, rare species, zoological research.*